

Тилекова Н.Д., Исмаилова Б.Т.

ЧЫГЫШ АДАБИЯТЫНЫН ҮЛГҮЛӨРҮН
ОКУТУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН ТАЖРЫЙБАЛАРЫНАН

Тилекова Н.Д., Исмаилова Б.Т.

ИЗ ОПЫТА ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ОБРАЗЦОВ
ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

N.D. Tilekova, B.T. Ismailova

FROM THE EXPERIENCE OF TECHNOLOGY
IN THE LEARNING SAMPLES

УДК: 437.1-11.5.

Макалада чыгыш адабиятынын айрым үлгүлөрүнүн мектеп курсунда окутуунун технологиялары Муса Жалил, Расул Гамзатов жана Назым Хикметтин поэзиясынын мисалында ишке ашырылат. Кыргыз адабий билим берүүнүн илимий теориялык айрым маселелери жөнүндө да сөз болот. Түрк акынынын чыгармаларын окуп-үйрөнүү үчүн ыкмалар тандалып, сабакты уюштуруудагы маселелер каралат. Көркөм окуудагы интонациянын мааниси жөнүндө айтылат. Интерактивдүү окутуу ыкмаларында ар бир окуучунун чыгармачылык менен иштөөсү жогору болгондуктан, окуучу кандай тема болбосун өз алдынча даярдана тургандыгы жөнүндө сөз болот. Макалада чыгыш адабиятынын мектеп курсундагы обзордук жана портреттик темалардын стандарттык эмес же инновациялык формаларын уюштуруунун айрым маселелери жөнүндө сөз болот. Автор обзордук лекциялык жана семинардык сабактардын инновациялык, интерактивдүүлүк каражаттары тууралуу кеңири маалымат берет.

Негизги сөздөр: технология, үлгү, адабий билим берүү, интонация, көркөм окуу, интерактивдүү, салттуу сабактар, обзордук маалыматтар, адабий көндүмдөр.

В статье рассматривается технология обучения в школьном курсе литературы образцы восточной поэзии на примере творчества Мусы Жалила, Расула Гамзатова и Назыма Хикмета. Идет речь о некоторых научно-теоретических проблемах в кыргызском литературном образовании. Отбираются методы для обучения произведений тюркского поэта и рассматриваются задачи и организации урока. Говорится о значении интонации в выразительном чтении. В статье говорится о приемах интерактивного обучения, которые повышают творческую деятельность ученика, прививая самостоятельность в работе с любой темой. В статье рассматриваются вопросы организации не стандартных или инновационных форм и методов обзорных и портретных тем на уроках восточной литературы школьного курса. Автор анализируются инновационные и интерактивные формы и методы обзорных и семинарских занятий.

Ключевые слова: технология, образец, литературное образование, интонация, выразительное чтение, интерактивный, традиционные формы уроков, обзорные занятия, литературные навыки.

The article touches upon the teaching techniques in the school curriculum of literature of the oriental poetry on the model of the creative work of Musa Jalil Rasul Gamzatov and Nazym Hikmet. It touches upon some scientific and theoretical issues in the Kyrgyz literary education. Selected methods for

teaching the lyrics of the Turkish poet end considered the task of organization of the lesson. Speaking about the importance of intonation in expressing reading. The article reveals the interactive methods of teaching which will influence to the creative ability of the pupil intending being independent in working on any topic. In the article revised some organization questions of nonstandard or innovative forms of lessons in the school course of literature. The author gives methodical recommendations on innovative and interactive methods in conducting lecture seminars.

Key words: technology, sample, literary education, intonation, expressive reading, interactive, traditional forms of lessons, review classes, literary skills.

Дүйнөнү таанып-билүүдө түрдүү маалыматтык булактар менен таанышып, окуп-үйрөнүүгө умтулушат. Анда алар, албетте, дүйнөлүк адабияттын, же болбосо жакынкы же алыскы коңшулаш элдердин адабияты менен искусствосуна кызыгып, окууга далалат кылышат. Кандай гана элдин адабияты, искусствосу, маданияты болбосун ошол элдин өзүнө гана эмес, коңшулаш же тектеш элдердин дүйнө таанымын өздөштүрүүгө түздөн-түз жардам берет. Мына ушундай жагдайдан алып караганда, Кыргызстанда жашап, билим алып жаткан окуучулардын аңсезимин өстүрүп, аларды патриоттук духта тарбиялап, дүйнөтаанымын жетилтүүдө кыргыз адабияты менен кошо дүйнөлүк адабиятты, анын ичинде чыгыш адабиятын окуп-үйрөнүү негизги маселелерден. Себеби чет элдиктердин жашоо-турмушу, саясий-социалдык абалы, маданияты жана тарыхы, философиялык ой-жоруулары кандайдыр бир деңгээлде кыргыздардыкынан айырмаланып, бирок ошол эле мезгилде окшоштуктары менен жалпылыктарынын болушун жаш муун салыштырып, андан соң аны таразалоодон келип чыккан ой-туюмдарын өз турмушуна колдоно билүүгө үйрөнүшөт.

Классикалык чыгыш адабиятынын өкүлдөрү аталган белгилүү түрк акыны Назым Хикметтин, татар элинин мыкты акын Муса Жалилдин, аварлардын ардактуу акыны Расул Гамзатовдун чыгармаларын окутуу окуу программалары менен окуу китептеринде орун алган менен, аларды окуп-үйрөнүүгө берилген сааттардын азыгын белгилейбиз. Аталган акындардын чыгармаларына жекече мамиле кылып, автордун берейин деген оюна, дүйнө таанымына, көз карашына таянып, чыгармаларды бүгүнкү күндүн

проблемалары менен байланыштырып чечмелөө окуучулардын көркөм чыгармага болгон кызыгуусун, адабий деңгээлин арттыраары аныкталды.

Жогоруда биз сөз кылып жаткан чыгыш классиктеринин өмүрү, чыгармачылыгын окутуу үчүн мектеп программасында болгону 8 саат каралган. Алсак, 7-класста Н.Хикметтин поэтикалык ойлору салмактуу, таамай жана таасирдүү болгон, андагы лирикалык каармандын эркиндикке умтулуусу, күрөшү менен адам рухунун күчү баяндаган “Пенденин макулуктай бир түркөйү”, “Керээз”, “Мажүрүм тал”, “Мемедке соңку кат” чыгармаларын окутууга 2 саат, М.Жалилдин өткөн тарыхты, андагы саясий маселелерди жана окуяларды, элдин жашоо-турмушун сүрөттөгөн “Алман элинде”, “Ишенбе”, “Эрк”, “Айрылуу”, “Ачынуу саптары”, “Кул”, “Доско”, “Белегим” аттуу чыгармаларын окутуу үчүн 3 саат, Р.Гамзатовдун Ата Мекени, эли-жери, эне тили, балалыгын жана өз өлкөсүнүн тагдырын баяндаган автобиографиялык таризде жазылган “Менин Дагестаным” чыгармасын окутууга 3 саат каралган [1, 17-б.].

Лирикалык чыгармаларды интерпретациялоонун биринчи этабы – текстти көркөм окуу. Текстти алгачкы жолу көркөм окуунун формалары: купуя окуу; топ менен окуу; жеке окуу. Чыгыш поэзиясынан 7-класста лирикалык чыгарманы интерпретациялоону конкреттүү мисалда карап көрөлү. Бул класста Н.Хикметтин “Мажүрүм тал” деген ыры окутулат. Текстти интерпретациялоодо бул чыгармага лингвистикалык комментарийлоо зарыл. Себеби, биринчиден, көркөм чыгарманын жаны, анын “биринчи элементи” – тил. Сөз, тилсиз чыгарма жаралбайт, ошондуктан адабиятты сөз өнөрү дейбиз. Демек, сөз өнөрүн үйрөнүү сөздү үйрөнүүдөн башталат. Экинчиден, сөздүн белгисиз жактары сөз устаттары – акын-жазуучулар тарабынан кайра иштелгенде, мурда байкалбаган жактары байкалып, кереметтүү кубулуп чыга келет.

“Мажүрүм талда” Түркиядагы каардуу, оор турмуш көрсөтүлүп, өз элинин боштондугу үчүн күрөшкөн жаш жоокердин образын кайталангыс боёктор менен тарткан. Майдан талаасында жаш жоокерге ок тийип, канатынан ок тийген кушка окшоп атынан кулады. Курбулары батышка чабуул жасап баратышат. Жаш жоокер алардан жардам сураган жок. Ал жолдошторун, алардын аттарынын туяктарын арман менен карап, узатып кала берди. Мында ак иши үчүн шейит болгон өлүмгө ыраазычылык да, жек көрүү да бар:

*Арман күн ай, арман күн, атаганат,
каргып туруп, ал эми кайра аттанып,
Өбөктөбөйт ак көбүк ат жалына,
Ал аскерди кубалап айгай салып,
Ойното албайт кылычын баштарына!* [2, 357-б.].

Көркөм текст менен иш алып барууда – аны интерпретациялоо, мугалим менен окуучунун чыгармачылык диалогу, предметтер аралык жана предмет ичинде интеграциялоо, адабият аркылуу окуучулар-

ды эстетикалык тарбиялоо, сабактарда заманбап технологияларды колдонуу, адабиятты турмуш менен байланыштыруу, предметтин таасирдүүлүгүн, илимийлүүлүгүн көтөрүү деген бүйүр кызыткан маселелерге кыргыз орто мектептеринин адабият мугалимдери анча көңүл бурбай жатышкандыгы аныкталды.

Азыркы убакта «ааламдашуу» деген зор агымдын капшабында өмүр сүрүп жатабыз. Ааламдашуу процессинин өтө ылдам таасири дүйнөнүн туш-тарабына космикалык ылдамдык менен тез жетип, адамдардын аң-сезими ар түрдүү көз караштардын, диний агымдардын көп болушу, саясий толкундардын мурда болуп көрбөгөндөй алакалары – жер жүзүндө жашап жаткан адамдардын, анын ичинде келечектин ээлери болгон жаштардын ички руханий дүйнөсүн ыпылас идеялардан алыс болуусун талап кылып жаткан учурда алардын ар кандай жаман ойлорунан коргонууга «дүйнөлүк адабият», анын ичинде «чыгыш адабияты» жардамга келет деген ишенимде экендигибизди билдиргизет. Окуучу өз өлкөсүнүн гана адабияты менен маданиятын окуп-үйрөнбөстөн, коңшулаш алыскы жана жакынкы чет элдиктердин адабиятын, искусствосун жана маданиятын окуп, аларды салыштырып, андан жакшы жактарын үлгү кылып алуусу толук мүмкүн.

Чыгыш адабиятынын классиктеринин чыгармаларын окутуу окуучулар үчүн өтө кызыктуу. Окуучулар алардын өмүр таржымалы менен чыгармаларын окуп, аны салыштырып, башка өлкөлөрдүн коомдук жана социалдык абалдарынан кабардар болушат. Окуу китебинде маалыматтар чектелүү берилген. Мындан улам, биз аларды ар түрдүү маалыматтык булактардан (интернет сайттардан, даректүү баяндардан, көркөм тасмалардан, көркөм адабияттардан, котормолордон ж.б.) алынган маалыматтар менен окуп-үйрөнүүнү жана изденүүнү сунуштадык.

Адабияттагы чыныгы таланттар өз элинин үмүт-тилегин, мүдөөсүн көздөп эл тагдыры, тарыхы менен байланышта болушкан. Буга биз сөз кылып жаткан чыгыш адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрү Назым Хикметтин, Муса Жалилидин жана Расул Гамзатовдун өмүр жолдору жандуу күбө. Алардын басып өткөн жолу элдин басып өткөн жолу менен тыгыз байланышта. Н.А.Добролюбов: “Тарыхты кайра курууга жетекчилик кылган улуу адамдар өз учурунда тарыхый окуялардын болушуна жана өнүгүшүнө таасир тийгизет, бирок алар башкаларга таасирин тийгизгенге чейин, өздөрү жашаган доордун, коомдун адеп-ахлагынын, ой-пикиринин таасиринде болоорун унутпоо керек...”- деп белгилейт [3, 3-б.].

Н.Хикметтин «Пенденин макулуктай бир түркөйү», «Керээз», «Мажүрүм тал», «Мемедке соңку катым»; М.Жалилдин «Алман элинде», «Ишенбе», «Эрк», «Айрылуу», «Ачынуу саптары», «Кул», «Доско», «Белегим»; Р.Гамзатовдун «Менин Дагестаным» аттуу чыгармаларын окутуунун салттуу жана интерактивдүү окутууда жалпы билим берүүчү орто мектептердеги адабият сабагынын абалын, андагы артыкчылыктар менен кемчиликтердин көрсөткүчтөрү-

нө байкоо жүргүзүп, сабактын жүрүшүндө окуучуларга өтүлүп жаткан теманын алкагындагы кээ бир маселелердин кыйынчылык туулган жагдайларын аныктоо менен бирге, аларды четтетүүдөгү ыңгайлуу ыкмаларды сунуш кылдык.

Илимий-педагогикалык эксперименттин жыйынтыгын чыгарууда окуучулардын оозеки жооптору, жазуу иштери, тесттик тапшырмаларга берген жооптору, тема боюнча жалпы түшүнүктөрү, эстетикалык ой жүгүртүүлөрү, сабакка болгон активдүүлүгү, өз алдынча, жуп жана топ менен иштөөсү, кошумча маалымат булактарынан пайдалануусу, адабий-эстетикалык табити, аларды өз турмушунда колдоно алуусу интерактивдүү окутуу формаларынын баалоо системасына ылайык баа коюу эрежелери менен ишке ашырылды.

Р.Гамзатовдун “Менин Дагестаным” деген чыгармасы акындын өзү көрүп-билгендерин баяндап, жазып берген эскерүүлөрү. Анын программага тандалып алынышынын башкы эки себеби болгон, *биринчиси* – анын мурастарын үйрөнүү, акындын чыгармачылык өнөрканасына дагы тереңирээк сүңгүп кирүү; *экинчиси* – чыгармада сөз болгон тарыхый өнөр адамдарынын жеке турмушу менен кененирээк таанышуу, жалпы эле Р.Гамзатов жашаган доордун көркөм картинасын даанараак сезүү. “Бир ок менен эки коён аткан” бул ыкма сабактын жүрүшүндө канчалык өзүн-өзү актайт, ал мугалим менен окуучунун биргелешкен ишмердүүлүгүнө байланыштуу чечилет. Бул сабакта мугалим балага карап барбай, бала мугалимге карап келсе, адабият сабагынын жалпы вазийпасы оң жагына чечилген болоор эле. “Бул үчүн окуучу проблемага, карама-каршылыкка, ойлордун түйшүгүнө кабылгандай кылып, окуу процессин методикалык ыкчылдык, усулдук айлакерлик менен кызыктуу түзүү кажет. Сабак учурунда издөөгө, изилдөөчүлүк ишмердикке стимул түзүлүп, бир эле маселеде ар түрдүү көз караштар, позициялар кагылышып, альтернативалык чечимдер изделип, аргументтер салыштырылып талдалып, божомолдоолор текшерилип, мунун аркасында жаш адам класстан кандайдыр бир жаңырып, өзгөрүп, түйшөлүп чыгышы керек. Мындай натыйжага жетиш үчүн окуу процессинин дискуссия, талаш-тартыш, семинар, диалог, окуу оюну, иликтөө-изилдөө формасы жана башка инновациялык ыкма-амалдар түрүндө уюштурулушу талапка ылайык келет. Албетте, мындай формалар мындан мурда да практикалык ишке чегиллип келген. Бирок кеп, азыр буларга жаңы мазмун берип, туруктуу системага айлантууда турат” - деп жазат адабиятчы-методист С.Байгазиев [4, 39-б.].

Чыгарманы класста окуп-үйрөнүүдөн мурда жана окутуу жүрүп жаткан жумаларда (жалпысы 3 саат бөлүнгөн) “Менин Дагестанымдын” бүт текстти менен окуучулар таанышып чыкса болот. Бул иш кызыгуу менен аткарылат, анткени чыгарманын окуялары кыска-кыска, кызыктуу жана тарыхый-биографиялык фактыларга бай. Ошондой эле стили да жөнөкөй, түшүнүктүү. Бул чыгарманы Р.Гамзатовдун

өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө кыскача кеп кылуудан баштоо логикалык жактан өзүн актайт.

Назым Хикмет, Муса Жалил, Расул Гамзатовдордун өмүрү, чыгармачылыгына арналган сабактарда салттуу жана интерактивдүү окутуунун илимий-методикалык негиздери: формалары менен каражаттары аныкталды, алар эксперименттик жол менен текшерилди жана практикага сунуш кылынды.

Мугалимдин ишмердүүлүгүн, чыгармачылыгын жогорулатуу үчүн бир катар социалдык, моралдык жана материалдык иш-чаралардын болуусу талап кылынат.

Учурдагы билим берүү системасынын бардык тармактарында жүрүп жаткан жаңылануулардын адабият сабагынын окутулушуна да жаңы багыттарды, идеяларды, ыкмаларды киргизип жаткандыгы тууралуу сөз кылып, адабият мугалиминин ишмердүүлүгү кандайча болуу керек? деген суроонун айланасында ой толгоп көрдүк. Башка предметтик сабактардан айырмаланып, адабият сабагында – жазуучунун же акындын өмүрү, чыгармачылыгы жана чыгармаларын талдоо – окуучунун да, мугалимдин да чыгармачылык ишмердүүлүгүн талап кылаары тууралуу кеңири сөз кылдык.

Адабиятты окутууда башкы нерсе – көркөм чыгарманын идеялык мазмунун окуучуга жеткирүү. Мына ушундай максатты ишке ашыруу жана окуучуга жеткиликтүү билим берүү үчүн мугалим программанын жана китептин маалыматы менен гана чектелип калбастан, түрдүү ыкмаларды пайдаланып, кызыктуу маалыматтар менен коштолгон сабакты өткөрүүгө милдеттүү [6, 53-б.]. Демек, мугалимге сабак берүү өтө жоопкерчиликтүү маселе. «Сабак» деген сөздүн тереңинде коомдун ар кандай мезгилинде, адамдардын түрдүү катмарын, саясий-социалдык абалын, моралдык аң-сезимин – коомдогу жүрүп жаткан ар тараптуу кырдаалдарга, окуяларга ылайыкташып, алардагы кээ бир маселелерди чечүүдө бирин-бири толуктап туруу ж.б. көптөгөн маселелер жатат. Мейли окуучу, мейли чоң киши болсун, ал турмуштан сабак алуу менен өз жашоосун кечирет. Дегенибиз, мектептен жакшы же жаман сабак алуу аркылуу, адам өз башына тиешелүү болгон тагдырын, турмушун ондоп-түзөп алууга, же кыйратып алууга дуушар болот. Сабак эмнеден башталат? Деген суроонун айланасында сөз кыдык. Сабак – эң алгач адамдар өзүн жарык дүйнөгө алып келген «энесин», «эне тилин», «Мекенин» сүйүп, урматтоодон, ушул үч маселени бирдей коюп, алардын алдындагы өз милдетин толук билген адам сабакты мыкты өздөштүрөөрүн, анын бардыгы мектептен жана окутуунун түрдүү ыкмаларынан башталаарына дагы бир жолу ынандык.

Эксперименттик изилдөөбүздө чыгыш адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрү, Н.Хикметтин, М.Жалилдин, Р.Гамзатовдун чыгармаларын орто мектептин 7-класстарында окутуу маселелерине токтолуп, окутуунун методдорун, ыкмаларын жана шарттарын иштеп чыгууга аракеттендик. Мында эң

алды менен кыргыз адабияты, педагогика, психология илимдериндеги соңку жаңылыктарына саресеп салып, алардын алгылыктууларын жетекчиликке алдык. Республиканын айрым мектептериндеги алдыңкы мугалимдердин тажрыйбалары менен таанышып, алар менен бирге иш алып барууда адабиятты окутуу маселесинин көп күнгөй-тескейин түшүнүп, алардын негиздүү деп табылган ыкмаларын өркүндөтүүгө аракет кылдык [5, 167-б.].

Мектепте кыргыз адабиятын окутуу иши практикалык багытта жүргүзүлүүгө тийиш, ошондуктан билим берүү жаатында жаңы пайда болгон окутуудагы жолдордун, методдордун жана ыкмалардын таасирдүүлүгүн, жеткиликтүүлүгүн практикада текшерип көрүү максатында педагогикалык эксперименттик иштерди 3 этапта жүргүздүк. Сабактар интерактивдүү ыкмада өтүлүп, эксперименттик класстарда аталган акындардын өмүрү, чыгармачылыгы, чыгармаларын талдоо, өздөштүргөн билимдери – текшерүү класстагы окуучуларга салыштырмалуу жогору болду. Бир сөз менен айтканда, окуучулардын интерактивдүү окутуу ыкмаларында алган билимдери салттуу окутуу ыкмаларына салыштырмалуу бир кыйла натыйжалуу экендигин көрдүк. Ин-

терактивдүү окутуу ыкмаларында ар бир окуучунун чыгармачылык менен иштөөсү арбын болгондуктан, окуучу кандай тема болбосун өз алдынча даярдана турганын көрдүк.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. [Текст] / Программа. - Б., 2015. - 48 б.
2. Алымов Б. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 7-классы үчүн хрестоматия окуу китеби. - 2-бас. [Текст] / Б.Алымов, А.Муратов. - Б.: «Билим-Компьютер», 2007. - 400 б.
3. Добролюбов Н.А. Полное собрание сочинений.3-т. [Текст] / Н.А. Добролюбов. - Москва: ГИХЛ, 1936.
4. Байгазиев С.О. Гумандуу педагогика жөнүндө ой. [Текст] / С.О. Байгазиев. - Бишкек, 1998. - 125 б.
5. Тилекова Н.Д. Мектептин 7-классында чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн окутуунун негиздери. Монография. [Текст] / Н.Д.Тилекова. - Б., 2017. - 200 б.
6. Тилекова Н.Д. Чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн окутуу. - 1-бас. [Текст] / Н.Д.Тилекова. - Ош, 2016. - 84 б.

Рецензент: к.пед.н., доцент Каранова Т.